

Український Морський Інститут

----- 46 -----

Проф. Др. Михайло Міллер

СТУДІЇ З РАННЬОЇ ІСТОРІЇ ПРИОЗВ'Я

У

Дослідження Нижнє - Гириловського Городища.

Женева

1946

На правах рукопису

"... Сармато-аланський історико-культурний етап /Історії України/ - виникає з попереднього скитського, охоплює в своєму розвитку коло 1.000 років, та розвивається на Україні, творячи тим одну з важких, але найменш вивчених та відомих сторінок нашої минувшини..."

Михайло Міллер.

Під такою назвою відома в літературі група пам'яток біля західнього краю станиці Нижнє Гниловської, у 12 км. на захід від Ростова н/Д. Пам'ятки розташовані на правому високому березі р. Мертвого Дінця в тому самому місці, де р. Мертвий Дінець відокремлюється від Дону, та разом з ним творить трикутник, що зветься дельтою або гирлом Дону. Маємо тут залишки поселення бронзової доби різних періодів до найпізнішого та некрополі того ж часу, залишки поселення та фортеці, що власне звалася городищем, з греко-сарматською культурою 1-2 ст.ст.н.д., з великих сарматських безмогильних некрополя, залишки селищ та поховань візантійсько-варварських 9-12 ст.

Пам'ятки ці різного часу та характеру, відзначалися особливо рештками твердині, що були відомі вже давно.

На мапі донських гирл, доданої до щоденника І. Корба, це місце позначено квадратом з написом "Fortificium antiquorum." 1/ На другому, Московському плані, сучасному мапі І. Корба, тут позначено прямокутник рівнобіжно берегу М. Дінця, з написом "городище". План досить схематичний, городище показано з лівого боку "р. Чалтур", що впадає в М. Дінець. З правого боку позначено "монастирську пасіку" 2/. Оскільки Чалтурське городище має круглу форму, треба думати, що на плані позначено саме Н. Гниловське городище. Неправильна ж віддалення городища від р. Чалтур пояснюється загальною схематичністю плану.

І. Стемпковський, шукаючи залишків Танаїсу ще в 1823 р., писав за Н. Гниловське городище: "Трохи нижче, на західньому краю станиці, указали мені другу невелику твердиню, оточену доволі глибоким ровом та високим валом. Розкидані в цьому місці уламки Череп'яного посуду, подібні до тих, за які я писав у першому своєму листі, завірили мене в тому, що ця твердиня правила колись за оселю стародавнім грекам". 3/.

П. Леонтьєв, шукаючи залишків Танаїсу в 1853 р.; також був тут і написав за Н. Гниловське городище: "Біля західнього кінця властиво станиці є стародавній високий окоп, поверхня якого, особливо схил обернутий до ріки, вкриті великою кількістю череп'яного посуду". 4/.

В 1914 р. городище оглядав А. Міллер, маючи намір ввійти в орбіту своїх дослідів з Єлизаветівського городища, правий беріг М. Донця.

В 1923 р. СК. Експедиція ГАИМК під керівництвом А. Міллера перевела розвідку городища. Підчас розвідки, окрім збору підйомного матеріалу, було зроблено невеличкий розкоп-сторчову зачістку культурних нашарувань, вкритих частково осипом. До того було складено план місцевості, шляхом мензульного здімання, та профіль нівелювання мірним брусом, по сторчовій лінії до М. Донця. Матеріали ті були опубліковані. 5/ Далі ця перша наукова розвідка довела, що в залишках Н. Гниловського селища, під культурними шарами римського імператорського часу, знаходяться залишки поселень бронзової доби. Під час цієї розвідки, як і попередніх відвідувань городища А. Міллером, ніяких залишків оборонних споруд на його поверхні вже не було. Таким чином залишки твердині на Н. Гниловському городищі - вали й рови - зникли й площу на вершку гора, де вони знаходилися, було нівельовано за часи загалом 1850-1900 р.р. Ці часи пов'язані з особливо швидким зростом станиці та її будівництва, після переведення через неї залізниці Ростов-Таганріг р. 1870. Залишки фортеці було знищено головним чином через здобування тут каменю від старо-

давніх споруд - для сучасних будівель. Та ж сама судьбіна і в ті ж часи не минула й залишки твердинь на городищах Темерницькому, Лизитеринському, Кобяковському та інших. Від колишніх укріплень цих стародавніх поселень до початку 1900-х років лишилася тільки назва їх городищами. /6/.

Після згаданої розвідки Н.Гниловське городище оглядалося С.ЄГАЙМІ майже щороку - при чому серед матеріалу, що збирався на поверхні, звертали на себе увагу фрагменти начиння Візантійської доби.

В 1927 р. С.ЄГАЙМІ під керівництвом А.Міллера перевела на городищі розвідувальний розкоп. Розвідувочу траншею було закладено у південну кручу городища ступнями, площею 6 х 3 мтр. Розкопом, доведеним у передньому ступені до підшви горбу, було констатовано загальну грубін культурних покладів на 6,5 мтр., з яких коло 5 мтр. горішніх на шарувань належать залишкům поселень римсько-імператорського часу, та 1,5 мтр. спідніх - залишкам поселень бронзової доби. Крім звичайного матеріалу, що характеризує Придонські сарматські поселення, в Н.Гниловському городищі експедицією було виявлено в двох місцях рештки будівельних споруд з каменю-дикуну на глиняному розчині. /7/

Збирання підйомного матеріалу на Н.Гниловському городищі перевалилося в різні часи в тому ж періоді 1923-1930 р.р. Донським Обласним Музеем /Ростов н/Д./, С.ЄН та окремими особами.

В "Волетені С.ЄН" за 1927 р. було уміщено публікацію Г.Иноземцева за Н.Гниловське городище самого загального змісту. В описі зібраних на городищі матеріалів Г.Иноземцов також згадує фрагменти Візантійської кераміки /8/.

За збори підйомного матеріалу на Н.Гниловському городищі згадує також В.Луїні в своїх оглядах археологічних робіт по Північному Кавказі в р.р. 1926, 27 та 28. /9/ В огляді за 1927 р. В.Луїні уперше сповіщає за руйнацію некрополю римського часу біля городища - піщаним кар'єром, та за знахідки на тій же площі залишків поселення середніх віків. Відомості ті було одержано наслідком розвідки по поверхні, переведеної того ж року співробітниками Донец. Обл.Музею в Ростові н/Д. /10/.

Після 1930 р. ніяких дальших розвідок Н.Гниловського городища не переводилось. Також не вживалось ніяких заходів відносно збереження некрополю та інших пам'яток, що безупинно руйнувалися кар'єром. Не було організовано й ніякого догляду за випадковими знахідками, підчас робіт на кар'єрі.

Як виявилось в дальшому, розробкою кар'єра, що переводилася з початку 1920-х р.р. від морозів та до морозів щороку, безперервно руйнувався величезний сарматський некропіль разом з залишками великого селища візантійського часу, що знаходилося на тій же площі. Тими роботами руйнувалися сотні поховань, залишкі осель, тощо. Деякі знахідки, цілком випадково, потрапили до Ростовського Музею, в якому згодом зробили видатну репрезентацію сарматської культури. Тут був сарматський посуд оригінальних форм, мідяні корці з римськими клейнами, римські провінціальні фібули, бронзові листерка, різноманітні намиста, тощо. Адже зараз тяжко уявити, яка кількість поховань з різним реманентом, також інших матеріалів було знищено та поруйновано протягом майже 15 років розробки кар'єру.

Р.1937. до музею знову надійшли вістки за руйнацію некрополю та всякі при тому знахідки, при чому було приставлено декілька речей посуду та намиста. На кар'єр виїздив співробітник музею, що ствердив руйнацію пам'яток, велику кількість знахідок та привіз з собою кілька речей. В 1938 р. до музею знову надійшли ті ж вістки і якийсь інженер, що оглядав кар'єр, передав навіть з речами схематичний план кар'єру. Тоді то виїхав до місця М.Міллер для виявлення умов знахідки, можливої

охорони пам'яток тощо. Після того М. Міллером було переведено на те місце кілька екскурсій студентів-істориків. Під час цього попереднього ознайомлення з пам'ятками було знайдено другий некропіль по узбережжю Дінця на захід від городища, який руйнувався кам'яним кар'єром. Цими ж таки розвідками було зібрано чималу кількість річового матеріалу, частково нового, зроблено орієнтовний шкіц тощо. /11/.

1939 р. було організовано невелику експедицію під керівництвом М. Міллера, яка перевела глибоку розвідку всієї містини, зокрема ж городища, на якому було знову зроблено розвідковий розкіп, більший за розкіп 1927 р., та досліджено кілька напіваруйнованих поховань на некрополі. Такий дослід здавався необхідним тому, що після довгорічних розкопів Кобякова городища А. Міллером давав змогу вирішити деякі питання, що повстали наслідком тих розкопів. Треба було також спасти, що було можливо, з гинучих некрополів. Н. Гниловське городище було типовим для всієї низки Танаїтських городищ Понижзя Дону і його вивчення характеризувало цілу групу пам'яток. Крім того та ж сама сарматська культура була добре znana завдяки розкопам на нижній Волзі п. Рикова, П. Рау, Т. Минаєвої та інш., але то були розкопи виключно могильних некрополів, ні одно з селищ осілих сарматів не було досліджено більш-менш повністю і економічно-господарча база цих селищ не було досить ясною. Через те розкопи та досліді 1939 р. розглядалися як продовження систематичного дослідження та вивчення пам'ятки Приозівського Узбережжя та Понижзя Дону, що переводилися А. Міллером з 1908 р., та на підставі яких і було складено план дальших робіт. Насправді, наслідки хоч і не дуже великих досліджень 1938-1939 р. виявилися досить вартісними у зв'язку з всіми попередніми працями, також з тим, що всю увагу і енергію на цей раз було звернено виключно на пам'ятки греко-сарматської культури.

Здобутки всіх робіт було об'єднано, що значно поповнило наші знання щодо цих пам'яток та дало змогу більш менш реконструювати Н. Гниловське городище та життя його колишніх мешканців, як типові для всієї низки укріплених селищ танаїтського кола, на Понижжі Дону.

Дослідча експедиція 1939 р. проробила в полі 1 місяць. Подана стаття уявляє собою попереднє зведення та узагальнення деяких висновків, але ще не вичерпує повнотою всього зібраного матеріалу, бо частина його вимагала комерцальної обробки. Так не було докінчено визначення тваринячих та рибацьких кісток, значної кількості рослинних залишків, особливо в зерні, не досліджено також деякі річовини, що вимагали хімічної аналізи. Ця камеральна обробка була б значно поповнила наші знання щодо скотарства, полювання та рибальства осілих сарматів, як також в царині сільського господарства та обробки рослин.

Польові дослідження експедиції були розраховані на декілька років, але дальші події зупинили ту працю на початку та обмежили першим роком, який стався і останнім. Наслідки цих робіт, в зв'язку з даними попередніх розвідок та іншими свідоцтвами за Н. Гниловське городище, дають слідуочу картину.

Г е о г р а ф і я т а т о п о г р а ф і я п а м ' я т к и .

Нижнє-Гниловське городище відноситься до групи укріплення Сарматських поселень перших ст.ст. н.д., що розташовані ланцюгом по правому березі р. Мертвого Дінця та Дону, від руїн Танаїсу біля с. Недвигівки вгору до Кобякова городища біля ст. Аксайської. на лівому березі Дону залишки такого ж селища відомі лише в одному місці - біля Озова /12/. В ланцюзі цих поселень Н. Гниловське посідає середнє місце, знаходиться біля розходження Дону на два рукави, що утворюють дельту. Тут, на правому високому березі р. Мертвого Донця, де впадає в нього балка Кульбакова /або Брянцева/, ліворуч від її устя - знаходяться залишки

стародавнього селища.

Містина тут, обмежена з чотирьох боків - берегами М.Донця, балки Кульбакової та широким поглибленням, що починається коліном, створює високий горб з пласкою верхівкою. Деякі контури цього горба, як і широке поглиблення, очевидячки, штучного походження. Треба думати, що місцеві природні умови тут було "доброблено" людиною, щоб створити високий горб, оточений з усіх боків кручами та крутими схилами. Ця топографічна форма в природньому вигляді по степовій чорноземній смузі не зустрічається. Між іншим Чалтирське городище розташоване на такому самому добробленному горбі в формі стятого конуса, при впадінні Чалтура в мертвий Донець.

В плані горб п.Гниловського городища має трапецієдну форму з округлими різними. Південний бік, обернутий до М.Дінця, має довжину коло 150 мтр., північно-західний, обернутий до Кульбакової балки - 170 мтр., північно-східний - 70 мтр., та східний - 150 мтр. Останні два, очевидячки, штучного походження і відокремлюють значним поглибленням кривої форми горба від корінного високого берега. Південний бік, в нижній частині має вигляд кручі і під час весняної повені або піднесення рівня води в М.Дінці підмивається водою. По цій лінії оголюються культурні нашарування на всю довжину та височину кручі. По цій же лінії відбувається й найшвидша руйнація пам'ятки. Така ж круча з оголенням культурних покладів є і з північного боку горба на протязі коло 70 мтр.

Поверхня горба створюється двома площами. З них північна - вища. Очевидячки на цій площі містилося саме городище. Від верхньої площі крутий перебіг веде до другої, нижчої південної площі, яка схилється в напрямку до Дінця. Ця тераса закінчується вищезгаданою кручею, що виходить до берега. /13/ Очевидячки південна площа була найбільш заселеним місцем, під захистом городища на високій площі, та створилася в значній мірі за рахунок культурних покладів.

На горбі помітно також широкий рівчак, що береться в кручі від берегу М.Донця та, звужуючись, веде аж до самої верховини. Очевидячки це залишки розмитого дощами та снігами під'їзду до селища та городища з боку М.Дінця, на що вказував і А.Міллер, виявивши таку особливість і в Халпровському городищі. /14/. В свій час п.Леонтьєв відзначив такі ж рештки під'їзду до міста і в звалищах Танаїсу.

Південна тераса горба, що виходить до Дінця на всю височину кручі коло 7 мтр., складається з культурних покладів. Такий стан здавався не досить зрозумілим, бо як уявити собі, що поклади, які залягали спокійно, тягнуться також до самого центру горба по підшві, то тоді треба припустити, що і увесь горб взагалі складається з самих культурних нашарувань, а городище на його верховині колись висіло у повітрі. Дослідами 1939 р. було виявлено стародавню топографію місцевості. Висока північна площа горба, на якій знаходилася твердиня, в основі природнього походження і була тут ще до появи людини. Тераса ж південна була колись нижча та уявляла собою пологісний схил до берега. На цьому схилі, обернутому до ріки, відклалися уперед залишки поселення бронзової доби, а потім почали відкладатися залишки сарматського селища. Швидкий зріст культурних нашарувань підводило рівень пологісного схилу, надаючи йому все більш позему поверхню та обертаючи його у відносно високу терасу.

Височина південного боку горба, обернутого до ріки, від підшви, тобто літоральної смуги, до горішнього краю кручі - пересічно 7 мтр. Височина північного боку горба від підшви, тобто шляху що тут переходить також до горішнього краю кручі - 10 мтр. до того треба додати, що рівень шляху на 3 мтр. вище літоральної смуги.

Горішня площа горба, на якій було розташовано городище, взагалі значно підвищується над долиною гірл Дону, яка тут звється займищем.

Звідси, з верховини горба, розгортається краєвид на десятки кілометрів. На південному заході сивіють царські могили - п'ять братів коло ст.Близаветівської. Ще далі - високий лівий беріг Дону, а на ньому маячить Озів.

Р о з к о п и .

Після попередньої розвідки, було закладено основний розкіп в південній кручі горба, в 2-х мтр. на захід від залишків розкопу А.Міллера 1927 р. Одверта траншея розкопу була 4 мтр. завширшка, та довжини углиб горба - 14 мтр. Розкіп перевадився ступенями, квадратово-штиховим методом. Найбільший глиб, до якого було доведено передній ступень розкопу - 4,85 мтр., grubinь кожного шару розкопу - 19.5 см. Загалом було винято та досліджено - 100 куб.мтр.

Вся досліджена кубатура складалася виключно з культурної маси, без ніяких залишків ґрунту або підґрунтя. Та маса складалася з попелу, золи, залишків будівель у вигляді печни, шарів зотлілого або перепаленого очерету, каміння, то що.

Виходячи з того, що досліджені шляхом розкопу були культурні поклади лише сарматських селищ, та що ці поклади створилися протягом 1-2 ст.ст. н.д., з'являється цілком можливим сумарний опис матеріалу. Протягом існування цього селища, навряд чи могли виникнути значні зміни що до форм господарства та техніки. Зміст та картина, яку дали культурні шари, не дивлячись на загальну grubinь їх покладів, досить однакові та не дають вказівок на значні зміни від часу. Єдиним показником деякої зміни - виявилася грецька імпортна кераміка.

В дослідженій розкопом кубатурі культурних покладів виявилася: каменів понад 2.000. З цієї загальної кількості понад 40 каменів оброблених та поробок з каменя. Велика сила дрібного каменя, вагою менш 0,5 кг., в цю кількість не входить. Кісток тваринячих та поробок з кісток - 2.165, кісток риб'ячих великих - 684. Керамічних виробів, переважно фрагментів посуду, - звиш 6.300.

О с т е о л о г і ч н и й м е т а р і а л .

На підставі попереднього вражіння, до камеральної обробки кісткового матеріалу, можна думати, що в осілих сарматів скотарство сягало значного розвитку. Переважало м'ясо - молодня худоба. Дрібна - вівці та велика - косови. Кістки свині вимагають визначення. В культурних покладах кісткових залишків виявлено велику кількість, причому, крім зареєстрованих окремих кісток та уламків, в деяких місцях траплялися накопичення кісткових скалок, не підлягаючих обрахунку. В одному випадку зустрівся майже повний кістяк очевидячки ~~пса~~ без черепа /75 цілих кісток/. Значно рідше зустрічалися кінські кістки. Велика кількість черепів та кісток собачих. Собачі кістки ніби то вказують на 4 породи. Перша - великі вівчарки, друга - також великі пси, тупорилі, що нагадували своїм виглядом античних молоських псів, або колишніх меделянів. Ці пси могли вживатися при полюванні на вовків та вепрів. Третя порода - на зразок нинішньої сибірської "лайки", що нагадує також копальняного пса бронзової доби. Четверта порода - невеличкі пси, очевидячки сторожеві біля хат, та в дворі.

Не підлягає також сумніву наявність кісток диких тварин, принаймні дикої свині, вовка, можливо ушкола, сайгака, також великих та дрібних птахів. Адже відносно невелика кількість цих кісток укажує на те, що полювання не мало значної питомої ваги в господарстві, особливо порівнюючи до рисальства.

Кістки, особливо рурчаті, майже всі з відрізними епіфізами та розклоті. Багато кісток має сліди огню, іноді знаходилися в шарі попелу.

лу, разом з купом також обпаленого каміння. Розколювання кісток робилося не тільки для здобування кісткового товщу, але в багатьох випадках і для дальшої обробки кісті.

Дуже велика кількість риб'ячих кісток, разом з низкою інших показників, свідчать за високий розвиток рибальства, що уявляло собою найбільшу форму допоміжного господарства серед осілих сарматів пониззя Дону. Треба мати на увазі, що наведена вище кількість риб'ячих кісток, виявлених в дослідженій масі культурних покладів, далеко не дає уявлення загальної кількості кісток. Обраховано було лише великі кістки. Одночасно ж скрізь зустрічалися цілі шари дрібних та найдрібніших кісток риб'ячих та луски, іноді в попелі що вже їх не можна було ні в якій спосіб обрахувати. Риб'ячі кістки також звичайні, із слідами обпалу, або в шарах попелу, разом з обпаленим великим камінням. Величезна кількість кісток дрібної риби та луски, в супроводі інших матеріалів, указує на широке використання в рибальстві сіток. Серед великих риб'ячих кісток переважають хребці корошових та сомів. Хребці сягають великих розмірів, аж до 40 мм. в діаметрі. Зустрічалися й повні кістяки. Значна кількість великих передніх перспинних плавників корошових, також великі глоткові зуби. Знайдено кілька щеленів хижацьких риб, типу щуки й соли, також незвичайного розміру. При попередньому огляді кісток в Зоологічному Інституті в Петербурзі, їхтіологи обслідували одну щелену хижацької риби, при чому сказали, що ця щелепа належить тій, що була більш 1 мтр. довжини, що такі щуки відомі нині лише як копальняні і що в Музеї Ін-та маєтсья лише одна така щелепа. Зустрічалась також велика кількість жеберних кісток та щитків ганоїдних риб.

Велитенські розміри риби, яка здобувалася очевидячки гарпунами та остями, свідчить також за те, що коло 2.000 років тому, ріка Мертвий Дінець була у всіх відношеннях рівноцінною Дону, а може уявляла собою основне русло ріки. Звідси стає зрозумілим звідомлення Плінія, що "Танаїс впадає /в море/ двома устями". /15/. Клавдій Птоломей також не розрізняє між Мертвим Донцем та Доном, називаючи їх однаково устями. /16/. Александер Полігістор навіть називає М.Донець Танаїсом, тоб то Доном. /17/. Те ж саме і у Страбона, який говорить, що місто Танаїс знаходиться біля одноіменної з ним ріки та моря, тобто також називає М.Донець Танаїсом. В другому місці Страбон пише: "він /Танаїс/ впадає в море двома устями". /18/. В руїнах Танаїсу було знайдено Теламон, в напису на якому видно, що він був споруджений на честь бога ріки Танаїса та свят, що відбувалися біля нього щороку. /19/.

Звичайно теперішній Танаїс немає вже нічого спільного з основним руслом Дону та зі своїм колишнім виглядом, бо він остільки занесений мулом, що належить до числа т.зв. умираючих рік, кожне літо пересихає, особливо в горішній частині і наповнюється водою лише підчас низових вітрів. І риба, яка водиться в сучасному Дінці, вже не перевищує довжиною 10-15 см.

Звідси уявляється цілком закономірним виникнення та розвиток м.Танаїса й низки сучасних його укріплених сарматських селищ, іменно по берегу нинішнього Мертвого Дінця. Гадаємо, що в часи загалом від 3 ст. до н.д. та до 4 ст.н.д. Мертвий Дінець уявляв собою основне, або одне з двох основних русел дельти Дону і називався Танаїсом.

К і с т к о в і п о р о б к и .

Кістки тварин, особливо рурчаті, широко використовувались на різного роду поробки. Найбільш з кісті вироблялися великі швайкі - проколкі, довжиною 10-15 см. Ці знаряддя виготовлялися шляхом розколювання кісті, при чому зберегалася частка епіфіза, що правила яко п'ятка, для упора в долонь. Робітнича частина знаряддя шліхтувалася, та полірувалася головним чином від уживання. Швайкі ці уживалися оче-

видячки для шиття зі шкіри та хутрів. Було знайдено чималу кількість і інших поробок з кісті, наприклад кісткова платівка з діркою, уламок очевидячки держака до ножа, та чимало інших, недороблених речей. В одному разі, при сарматському похованні в некрополі, зустрінулася на-мистина циліндричної форми, зроблена також з кісті.

М'як у н и .

В культурних покладах, кухонних покладках та прошарках попелу, поруч з розколотими та кальцинованими кістками, поміж камінними також частково обпаленими, часто зустрічалися скойки м'якунів, найбільше "anodonta", —, менше "unio", іноді суходільних "helix" великого розміру. В деяких випадках скойки м'якунів зустрічалися у вигляді значних накопичень. Так одного разу трапилася купа, що складалася з 148 великих подвійних скожок. Імовірно знаходження м'якунів в попелі разом з кістками, переважно риб'ячими, дають підстави думати, що водяні м'якуни трапили в сіті та уживалися в їжу. В одному разі було знайдено платівку зроблену зі скойки великого водяного м'якуна з двома правильними коловими дірками. Ця знахідка свідчить за те, що осілим сарматом була знайома техніка обробки скожок і що цей матеріал використовувався на дрібні перламутрові пороби, очевидячки типа прикрас.

Р о с л и н н і з а л и ш к и .

Найбільше зустрічалися у вигляді значних шарів обгорілого або зотлілого очерету. Окремі стебла, або їх відтиски часто зустрічалися також в брилках слабо обпаленої глини. Очевидячки у всіх тих випадках уявляють собою залишки будівель. Залишки очерету можна було помітити також в прошарках попелу, через що можливо також уживання очерета і в якості палива. Шари попелу, що уявляли собою залишки пожеж селища, а в деяких місцях ясно виявлені залишки кобиць або кострищ, особливо в останніх випадках, давали також іноді значну кількість дрібних шматочків дерев'яного вугілля. Очевидячки деревовий хмиз використовувався також в якості палива. В кількох випадках траплялися обгорілі уламки стовпців від будівель, діаметром 6 см., та довжиною звиш 30 см. Зустрічалися також залишки обгорілого зерна. В одному разі то була ціла брила обгорілих зерен, що скипілися між собою, очевидячки просо. Такі ж брили обгорілого проса знаходилися також у відслоненнях культурних шарів селища та підчас розвідок 1938 р. при одному поруйнованому кар'єром похованні було знайдено невелике типове сарматське сіроглиняне горнятко з зерном. В тому посуді виявилися купки зотлілої муки, зерна гречки, коноплі, мишія та щиріці. /20/.

К а м і н ь т а п о р о б к и з к а м е н ю .

Каміння знайдено було в культурних шарах — велику кількість. В більшості — це місцевий дикун — скойковий вапняк сарматського ярусу середньої великості, до 8 кг. вагою, особливо ж дрібний до 2 кг. вагою. Камінь часто обпалений із слідами копоті на ньому. В одному разі великі плоскі камені лежали в лівій з напрямку розкопу. Велике каміння лежало в супроводі купок дрібних кам'яців. На деяких з них помітно було сліди вогню. Каменів великих виявилось — 12, середнього та дрібного розміру — коло 70. Під камінням знайшлися фрагменти дуже великої амфори /18/, цілий світильник /каганець/, до 40 фрагментів різного посуду та кількох кісток. Часто і в інших випадках, купи каменів із слідами вогню, зустрічалися в супроводі попелу, фрагментів посуду та розколотих, частково кальцинованих кісток. Можна думати, що в більшій частині ви-

падків, то єсть залишки хатніх кабиць.

К а м і н н я о б т е с а н і т а з о с л і д а м и о б т е с у в а н н я .

Таке каміння зустрічалося досить часто. Обтискування каменю перетворювалося в різному ступені. Найбільш розповсюджена форма - незначне обтискування великих плоских каменів, з боків обох площин. Більш виявлений ступінь обробки виявлявся в тому, що відносно великі камені були обтесані не тільки з обох площин, але й по двох ребрах, наслідком чого такі камені мали один цілком правильний простий кут. Каміння обох цих типів уявляють залишки будівель, причому камені другого типу були "краєугольними", з яких складалися кути будівлі.

Крім скійкового вапняку, зустрічалася чимала кількість і не місцевого, привозного каменю, причому останній зустрічався виключно в формі поробок. Р:1938 під час огляду городища з північного боку, у відслоненнях культурних шарів було виявлено частину великої прямокутної зернотерки, зробленої з перистого конгломерату, що нагадував червоний граніт. Таку ж саме зернотерку цілу, розміром 12 x 43 x 33 см. було знайдено в піскуватому кар'єрі. /21/ Також знаходилися уламки та цілі екземпляри круглих ручних жорен з більш твердого сарматського вапняку, радше з пісковця. На підставі порівняння низки уламків таких жорен з городища та двох цілих екземплярів з некрополю, можна реконструювати сарматський ручний млинок - повністю. Форма та розміри були сталими та дають найменші коливання. Млинок складався з двох жорен - верхняка та спідняка. Горішній камінь мав форму низького конуса з заокругленими краями знови та вершком, діаметром 40 см. та висотиною 12 см. В центрі скрізна дірка, що поширюється до гори воронкою, куди підсипалося зерно для розмолу. Збоку - поглиблення для палки, за допомогою якої верхняку надавалося коловоротного руху. Спідняк мав круглу плоску форму, з трохи підведеним угору краєм. Діаметр - 44 см. Верхняк всуціль укладався в спідняк. Такого саме типу ручні млиники ще не дуже давно траплялися на Україні, Білорусі та Кавказі. /22/.

Друга велика група обробленого каменю - це різноманітні бруси. Всі бруси зроблено виключно з немісцевих, привозних порід, головним чином з сірою твердого пісковця, який єсть характерний для покладів кам'яновугільної системи /Донецький гірничий басейн/. Бруси до наточування, сягають значного розміру, до 30 см., мають продовгасту форму, часто з потоншенням до кінців. Всі площини брусків мають сліди наточування металевих струментів. Бруси із селища, призначені до хатнього уживання, значно відрізняються від брусів, що знаходяться в некрополі при похованнях та були призначені до ношення на пасі. Останні далеко менші, подекуди іншої форми та завжди з дірочкою для підвішування. Траплялися також шліхтувальники різної форми та великості. Із них була форма цеглини. На широкій плоскій поверхні, іноді і з обох боків, на шліхтувальниках помітні глибокі довгі виїмки, пороблені тертям якихось речей. Форма поглиблень у всіх випадках - стала, але які саме знаряддя та з якого матеріалу обточувалися на тих каменях - поки що неясно.

Знайдено також уламок, біля половини поробу з каменю, призначення якого теж покищо неясне. Тотожня річ, трохи більшого розміру, знайдена також в одному з Придонських городищ, знаходилася в Ростовському н/Д. музеї. Знаряддя це зроблено з твердого дрібно-зернистого пісковця та має форму дуже грубої прямокутної плахи. На горішній поверхні з двох коротких боків ідуть поглиблення, що звужуються до середини, а в центрі переходять в скрізну дірку. Упоперек плахи, через центр, у бортах створених поглибленнях площі, маютьяся з поглиблення, ніби то для закладання вісі. З приводу цього поробу з Ростовському н/Д. музеї місцевими ар-

хеологами вже давно висувалася гіпотеза, з якою погодився і В.Городцов, що це єсть жертвенник / Portable altar / Гіпотеза ця припустима остільки, оскільки в старій археології всі речі незрозумілого призначення взагалі відносили до культу.

Тягарі до сітей також робилися з каменю, завжди з місцевого, більш-менш твердого скійкового вапняку. Тягарі по типу різко розподілялися на 2 групи. Перший тип для нерухомих сіток, уявляє собою звичайний, більш-менш плоский камінь з трохи викругленими шляхом обточування краями та з двома, рідше трьома або навіть чотирма дірками під одним краєм. Другий тип тягарів, що вживалися до рухомих сітей типу волокуш, мав більш складну форму та обробку. Продовгастий камінь обшлифовувався з усіх боків на зразок циліндра з викругленими кінцями. Біля обох кінців навкруги циліндра робилися рівчачки для прив'язування тягара до спіднього шнура сіті в поземному стані. На однім боці шлифувалася здовж циліндра площа, якою тягар притулявся до шнура. Такі тягарі уявляли собою найбільш раціональну форму, бо підв'язані цупко до спіднього шнура, підчас тягання волокуші вони не чіпляли за каміння та інший чеп на дні ріки або моря, а легко через них перекочувались. Довжину ці тягарі мали 16-20 см. Цікаво, що аналогічну форму мають і нинішні "бовтирки" з легкого плавкого дерева, що прив'язуються до горішнього шнура всякої сітки, щоб держати її "полотно" в сторчовому стані.

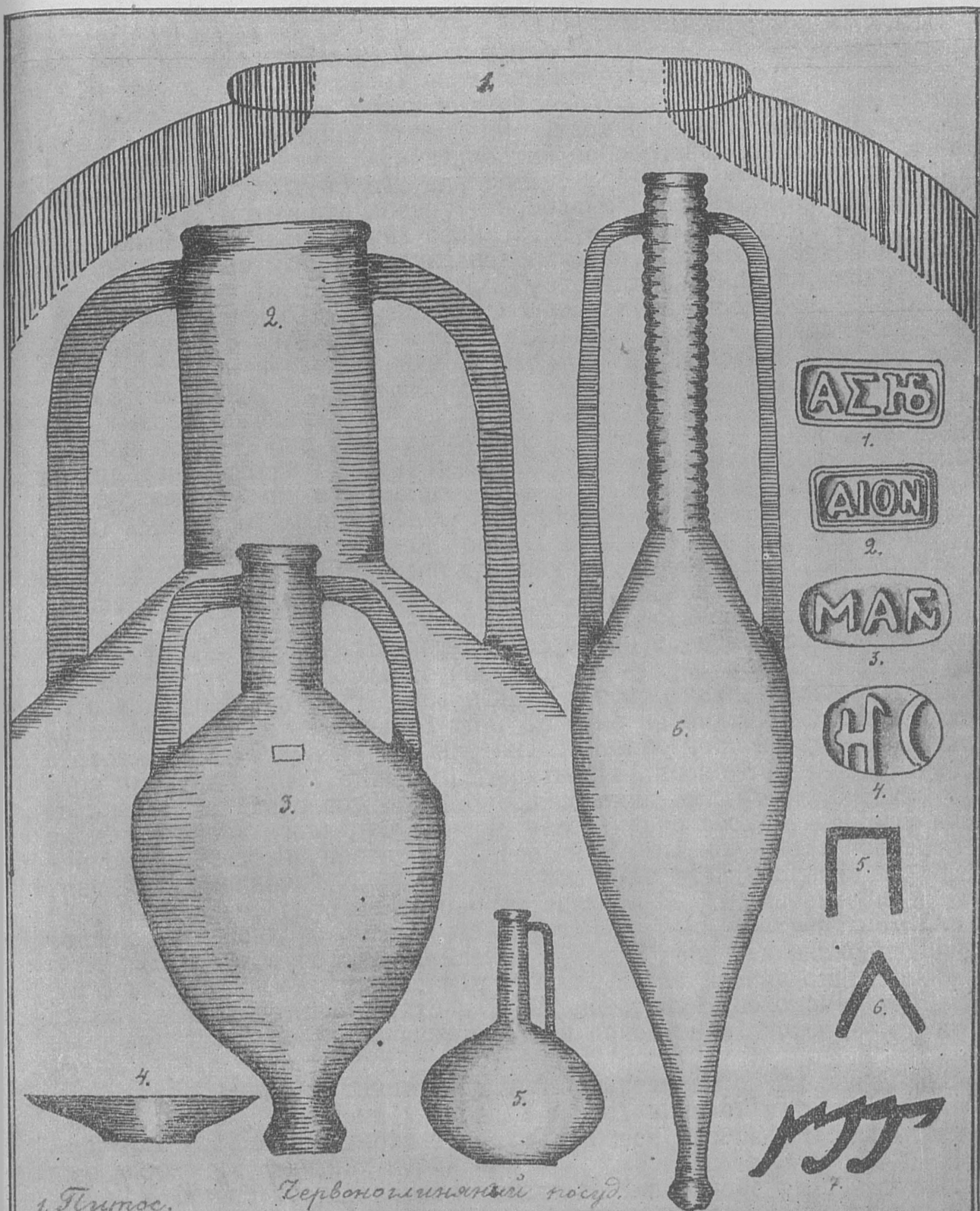
Тягарі обох типів зустрічалися по інших Придонських городищах іноді і в шарах бронзової доби, але треба мати на увазі, що деяка мішанина залишків різних часів, звичайна для Придонських городищ. В дослідках Н.Гилловського городища, майже до поверхні, зустрічалися деякі речі безумовно бронзової доби, особливо орнаментовані фрагменти та кремінні скалки. Така сумісь культур цілком природна, оскільки селища сарматського часу розташовані безпосередньо на покладах бронзової доби, як і в більшості Придонських городищ. Спорудження будівель, копанка господарчих ям і т.п., неминуче викидали до гори нижчі поклади та вели до деякого змішування культурних залишків. Крім того можливе й пізніше використання більш ранніх речей. Кам'яні тягарі, що вивалюються з культурних шарів, часто зустрічаються у березі, біля городищ. Мені доводилося зустрічати стародавні тягарі на сітках сучасних рибалок, так само як по козачих куренях / як звуть на Дону хати /, доводилось знаходити сарматський посуд з некрополя. Але знахідки цих тягарів на під'озівському городищі, яке немає підлож з бронзової доби, переконують в їхній належності до сарматської культури.

Також до знарядь відносяться кулевидні камені, діам. 4 - 8 см., здебільшого галька природного походження. Між тим значна кількість цих кам'яних куль в культурних шарах та знахідки їх часом і в похованнях, вказують, що камені такої форми та великості, збиралися до якогось використання - ймовірно до метання з праці.

До якоїсь міри камінь використовувався і для дрібних поробок. Так було знайдено одно прясельце звичайної для сарматської культури біконічної форми, роблене з сірого шиферу. При одному похованні в некрополі було знайдено бусину, також типової продолгасто-овальної форми, що була обшлифована, відполірована та просвердлена уздовж. Намистина зроблена з твердого червоного каменю, вкритого білими жилками кварцю.

П о р о б и з м е т а л л у .

Знахідки металевих пороб в селищах, взагалі дуже рідкі. Знаряддя та зброя металеві були дуже дорогі, тому їх не губили. Між тим підчас розвідки городища 1938 р. студентами було зроблено надзвичайну знахідку. З культурних відслонень в кручі було витягнуто залізного меча, що лежав поземо. Не зумівши його відкопати досить обережно, вони витягли

1. Фрагмент.

2. Гігантська амфора.

3-6 - Типові римські амфори
I-II ст. ст. н.д.

4. Фрагмент I ст. н.д.

5. Фігурка погачку I ст. н.д.
міримо 1:4.

Горвоношійний посуд.

1-2. Мислені клейна:

3-4. Мислені клейна іншого типу.

5-6. Клейна горвоною фарбою

7. Клейно з кількох літер.

нат. вел.

його 6-ма уламками. Це типовий сарматський меч для кінного бою. Клинок йому відкутий разом із стрижнем до держака. Загальна довжина складених уламків - 84 см. алеж маючи на увазі його фрагментарний стан, треба думати, що в цілому вигляді він мав звіт 90 см., як і звичайні сарматські мечі, що сягають до 1 мтр. Ширку леза мало 4 см. В розкопах селища кілька разів зустрічалися більш-менш окислі дрібні речі з міді. Очевидячки то були уламки прикрас - фібул, бранзолетів та каблучок.

К е р а м і к а .

Залишки керамічних виробів в селищі знаходяться в величезній кількості та в різноманітних формах. Дослідами експедиції уперше для Придонських городищ /виключаючи залишки Танаїсу та Єлизаветівське городище/ було знайдено фрагменти старо-грецької покрівельної пласкої черепиці.

В значній кількості зустрічалися так звані прясельця до веретен. Звичайно вони робилися з грубо-структурної глини, слабообпалені, темно-сірі або чорні, лощені по поверхні. Сарматські прясельця мають більш-менш правильну біконічну форму, уявляють собою ніби 2 конуси об'єднані основою, вершина одного стята на $\frac{2}{3}$ від основи, другого на $\frac{1}{3}$. В центрі - скоїзна дірка діаметром до 5 см. Прясельця також досить звичайні і в жіночих похованнях в некрополі.

Ще більш зустрічалися в селищі пласкі кружки з діркою в середині, обтерті з черепків червоноглиняного посуду. Ті кружальця зустрічалися в різних стадіях обробки, від ще різкатих та без дірки, аж до остаточно та добре оброблених. Призначення цих речей ще не досить виявлене, але використання їх в якості тих же прясельць є найбільш ймовірне. При похованнях ті кружальця ніколи не зустрічаються.

Досить відомі, що зустрічалися і підчас розкопу в великій кількості - глиняні тягарці /гарі/ пірамідальної форми, рідко коничної, з поперечною скрізною дірочкою згорі. Тягарці зроблені з слабообпаленої глини жовтого або червоного кольору та характеризуються значним коливанням свого розміру - від малих на 7 см. височини, до великих на 20 см. височини. З приводу цих тягарів та їх призначення, висувалося кілька гіпотез, але питання те не було вирішене остаточно. Використання їх як тягарів на вагах - неможливе, бо немає й двох з них однієї ваги та розміру. Удивлення їх в якості тягарів до сіток, як то думало багато дослідників - також неймовірно, бо ці речі під водою не мають а ні достатньої ваги, а ні потрібної міцності. Проводгаста форма також не відповідає останній меті і тягарі до сіток робляться звичайно з довшою поземною вісю, ніж сторчовою. Крім того узбережжя р.Донця рясно всіяне камінням, яке дає готові тягарі до сіток, далеко кращої якості ніж глиняні. Таким чином найбільш ймовірною гіпотезою відносно цих речей - єсть розглядання їх як тягарів до ткацьких верстатів, що вповні відповідає великій кількості прясельць що знаходяться разом з ними. Тягарі такого типу уживалися на стародавніх примітивних т.званих сторчових верстатах, які вживаються ще в Середній Азії до ткацтва килимів, та зустрічаються в виображеннях ткацтва на античних вазах.

Світильники /каганці/ знаходилися в значній кількості в фрагментах та в цілому стані. Всі каганці-чорної глини, слабообпалені, досить грубого місцевого виробу. Переважає тип у вигляді черевика. То речі продовгастої форми, з бортами і покрешкою та пласким дном. В горішній поверхні в ширшому кінці, знаходиться більша дірка для наливання якогось смальцю. На тій же поверхні, у вузькому та трохи зниженому кінці - менша дірка для гніта. Сторчова стінка вузького кінця робилася нахилом наперед, щоб гніт не падав в середину каганця. Пересічні розміри

каганців у формі черевика - 10-15 см. довжини, при 4-6 см. вишки. Другий тип каганця, простіший, з того ж матеріялу, ще грубого виробу, такої ж форми, але цілком відвертий зверху. Один кінець ширший, другий для гнота - вузкий та трохи нижчий. В розкопі 1939 р. було знайдено невеликий каганець рідкої форми - з вушком в формі кільця на сторчовій стінці ширшого кінця, весь відвертий по горшній площі та з відвертими носиком у вузкій кінці, для гноту.

Посуд. Фрагменти посуду - найбільш розповсюджена форма культурних залишків в сарматських селищах. Зустрічаються цілі шари, насичені фрагментами, по місцях великі накопичення, купи черепків від кількох посудів різної форми та розміру. Зустрічалися випадки, коли з того череп'я складалися більш-менш повні посуду, зустрічалися й цілі екземпляри посуду. В загальній великій кількості череп'я, кількістю переважали фрагменти червоноглиняного посуду обробленого з високим технічним мистецтвом, типу імпортного посуду визначних грецьких форм.

Червоноглиняний посуд. Увесь роблений на ганчарському колі, обпалений в горні і має грецькі форми. З окремих форм розвідкою 1938 р. було знайдено уламки пітосу. В розкопі 1939 р. знову було знайдено уламки пітосу, очевидячки від іншого екземпляру. Грубші стінки пітосу сягає 6 см. Амфори, крім звичайних, зустрічалися величезних розмірів, іноді з різним поперечним рифленням ззовні. В одному випадку від такої амфори було знайдено горло з вухами та плечима. Зовнішній діаметр вінця - 16 см. На основі пропорцій горла, ці амфори повинні мати не менш 120 см. вишки. Амфори звичайні - найбільш розповсюджена форма посуду в селищах. Амфори - двох типів. Одні з відносно коротким горлом та конусовидним поширенням від горла до плеч. Друга - дуже довгі, в формі веретена. Амфори останнього типу добре відомі з придонських селищ /23/. Амфори з коротким горлом незвичайні тим, що саме на них експедицією були констатовані відтискувані клейна, які до цього часу на амфорах римського часу не були відомі. Так же П.Леонтьєв відносно Н.Гниловського городища писав, що "його поверхня, особливо схил обернутий до ріки, були вкриті великою кількістю уламків череп'яного посуду, але між ними, під час огляду містини протягом цілого дня, мені не довелося знайти вух з грецькими клейнами". /24/. Уперед мною було знайдено 2 клейна одностипових, потім 3-є, грубіше по своєму виконанню. Т.Книпович, працюючи в фондах Ростовського Музею, знайшла там 4-є, на фрагменті амфори також з Н.Гниловського городища. Клейна у всіх випадках знаходяться на території від горла до плеча, між вухами. Кожне клейно складається з 4-літер, з яких остання часто в формі монограми. По своєму типу клейна ті не були відомі досі і з якої містини походять ці амфори - ще не виявлено.

Було знайдено також кілька фрагментів амфор із звичайними для римського часу клейнами у вигляді однієї чималої літери, зробленої червоною фарбою. В одному випадку трапився фрагмент з цілим рядком літер виконаних злитним курсивом.

З іншого посуду червоноглиняного імпортного типу, зустрічаються невеличкі миски в формі широкого перекинутого конуса, з простим коротким бортиком. В найранішніх шарах зустрічаються фрагменти невеликого посуду з тонким черепом прекрасного виробу. Ці глеки мають сфероїдний тулуб з високим тонким горлом та одним сторчовим вухом у продовж горла, плоским та зігнутих угорі до горла під простим кутом. Дрібний червоноглиняний посуд частково вкритий не дуже добрим червоним лаком. Деякі типи з цього посуду можуть відноситися навіть до кінця 1-го сторіччя до нашої доби. Кераміка місцева, сарматська, до якої відноситься увесь посуд чорний та сірий, досить різноманітна. В шарах селища переважають уламки чималого розміру, типу української миски. Ці миски близькі по формі до ви-

щезгаданих чорноглиняних, але значно більших розміром, зовні часто бувають прекрасно лощені, а простий сторчовий борт-канелірований. Ця форма римського походження. Також типові, хоч рідше зустрічаються досить великі пласкі круглі блюда з майже сторчовим бортом, край якого одігнутий на зовні. Зустрічалися також фрагменти чималих глеків з сфероїдним тулубом, порівнюючи високим горлом та одним вухом. На перегині вуха часто зустрічається плаский круглий наліп, щоб придержувати за нього великим пальцем. Глеки часто також канеліровані під вінцем та на перегині від горла до тулуба. Великий глек такого типу 53 см. вишки/, знайдений в некрополі, був вкритий в горішній частині недобрим чорним лаком.

На городищі було знайдено фрагмент відвертого, без горла, сфероїдного посуду з вухом у вигляді тварини, що притулена до горішньої частини посуду ногами та хвостом. Посуд прекрасно лощений зовні, з широким пасом канелюр під вінцем. Малий посуд з вухом у вигляді звіряти, було знайдено також в некрополі. Посуд цього типу - північно-кавказької культури, добре відомий і на середньому Дону, де такі ж кулі з вухами у вигляді звірят, але золоті, було знайдено в Новочеркаському скарбі, з Мигулинської станиці та хут. Батальщикова. Такий же посуд бронзовий відомий з хут. Мостовського.

Не зупиняючись на дальших більш дрібних варіантах посуду, можемо зробити деякі попередні підсумки. Загалом керамічний матеріал селища досить відрізняється від керамічного матеріалу некрополя. Це вказує на ритуальний добір речей, що клалися в могилу з померлими. Так в некрополі, при величезній кількості кераміки, не було жодної знахідки імпортного посуду. В місцевій, сарматській кераміці панують типи значного розміру глеків з широким та високим горлом та дрібний мископодібний посуд. Сіроглиняний, іноді лощений посуд, відзначається високою якістю тіста, високою технічною обробкою, зроблений завжди на гончарському колі та добре обпалений в горні. Череп по якості не нижче імпортного. По формі - миски та блюда відбивають вплив еллінської культури римського часу, глеки ж, посуд з вухами у вигляді звірят та інші форми - повністю належать до т.зв. Північно-кавказької культури. Посуду мішаного еліністично-сарматського що до форми та виконання типу, який нерідко трапляється в звалищах Танаїсу, в Н.Гниловському селищі, як і в інших селищах Пониззя Дону - не знайдено.

Поруч з тим, що чорно-сіроглиняний посуд робився з великим технічним майстерством, деякі групи глиняних виробів ліпилися ручно й відзначалися грубозернястим тістом та слабим обпалом. До цього типу керамічних виробів відносяться всі каганці, до певної міри прясельця, всі тягарі, а також своєрідний посуд, що досить часто зустрічається, у вигляді перекинутого конуса на одній ніжці. Перші згадки за цей посуд маємо в звітах А.Міллера за розкопи на Кобяковому городищі р.1924-25. Аналізом, робленим Інститутом Історичної Технології в Петербурзі, на дні цього посуду було констатовано сліди мідяної окисі, на підставі чого сосуди визнано за тиглі до топлення міді, з бронзової доби. Після того в фондах Ростовського музею мною було знайдено до 10 примірників такого посуду, із зборів на поверхні городищ Нижнього Дону. Розвідкою та розкопом Н.Гниловського селища, безумовно в культурних покладах сарматського селища та в супроводі сарматської кераміки, було знайдено не менш 4-х цілих посудин цього типу та низку фрагментів. Знахідки цього посуду також в сарматському селищі, констатовано також С.Вязигиним в розкопах 1939 р. Підозівського городища, в якому цілком відсутня культура бронзової доби. Посуд цей дає деякі коливання, що до його розміру, форми та техніки обробки - в височині ножки та формі тулуба, від конічної до півкулевидної. В зв'язку з новим матеріалом, питання цього, типового для селищ Пониззя Дону посуду, мусить бути переглянуте. Якесь спе-

цифічне призначення цього посуду - не підлягає сумніву, як і їх належність до сарматської культури. Адже призначення їх в якості тиглів - вимагає перевірки.

С к л о

В розкопах селища зустрілася одна шкляна бусина темно-синього кольору та плоский кружок зеленого кольору. Ці кружальця відомі з поховань римської доби на Україні. Українські археологи звуть їх "гральними марками". Кілька разів зустрічався шкляний шпак від розтоплених огнем речей. В некрополі було знайдено велику кількість шкляного наміста та цілі шкляні посудини.

В додаток до вищенаведеного переліку голих фактів, маємо дані, що наводяться в дальших студіях за саме селище та його некропіль, дані попередніх розкопів та дослідів А. Міллера, збори підземного матеріалу, що переходивався в Ростовському Музеї і його фондах, та деякі інші окремі свідчення за сармато-аланські кочові та осілі племена.

Всі ті матеріали, зведені до купи, доповнюють одні одних, та дають можливість реконструювати картину економічного життя та культури осілих сарматів на Нижньому Доні. Сарматські племена, що в дальшому своєму розвитку прибрали назву алан, з 2 ст. до н.д. розповсюдилися з Нижньої Волги по сточищу Дону та аж до Дніпра. Після великого переселення народів окремі групи, що переходилися в східній Європі, були відсунуті рухом того переселення на північний Кавказ та Слобожанщину /Солтів/. Пізніше чималі пам'ятки їхньої культури знайдено в Надпоріж'ї, на р. Бозі, та аж до Ясів на Пруті. На північному Кавказі нащадки скито-сармато-алан збереглися в формі ясів-осів, в дальшому - осетин. Окремі острівці алан на Україні, змішалися з східно-слав'янськими племенами, підчас їх формування.

На сучасному рівні знання, починаємо загальну історію людства не з формування давніх цивілізацій та держав в Єгипті або в Греції, а з процесу формування людини та виникнення на землі людського суспільства. Так само історію України мусимо починати та вивчати в етапах її розвитку не з гетьмана Богдана Хмельницького, або князя Олега, але з часу появи перших людей на терені України. В цьому аспекті сармато-аланський історико-культурний етап - виникає з попереднього скитського, охоплює в своєму розвитку коло 1.000 років, та розвивається на Україні, творячи тим одну з важких, але найменш вивчених та відомих сторінок нашої минулщини. Дальші студії нашої науки в цьому напрямку дадуть можливість поволі зтерти ту межу, знищити той хинський мур, що в старій науці відокремлювали "історію" від "передісторії", археологію - від історії. Бо той поділ виникав в свої часи так за браком знання, як і завдяки кастовому вихованню та розвитку в старій науці - археології та археологів, окремо від історії та істориків.

Гадаємо, що історія України починається з плеоліту середнього, а може й старшого. Що всі послідовні великі культури на Україні уявляють собою етапи, шаблі формування та розвитку українського народу, аж до нинішнього часу. Вивчення всієї історії в цілому, в комплексі умов географічних, економічних та епізодичних, дає нам правдиве розуміння нашого минулого, а разом з тим указує дальший шлях нашого народу в майбутнє, та реальні підстави для витворення нашого національно-політичного credo.

П р и м і т к и :

1. ЮГАН КОРБ. "Дневник путешествия в Московию". /1698-1699 гг./, Спб., 1906, План дельты Дона.
2. "План участка земли на Крымских горах в устьях реки Дона, отведенной Азовского Предтечева монастыря архимандриту Носафу с братиею в 1700 г. Сочинен подъячим ПЕТРОМ ХОРОШЕВСКИМ 1700 г., ч. 168" - Матерьялы для истории Воронежской и соседних губ. Воронежские Акты. Т. I, Воронеж, 1887 г., стр. 312.
3. И. С. СЕМЕНОВСКИЙ. "2-е письмо к Вларамбергу". - "Вестник Европы", Спб., 1824 г., ч. 23.
4. П. ЛЕОНТЬЕВ. "Разыскания на месте древнего Танаиса и в его окрестностях". - "Прописей". М., 1854 г., стр. 519.
5. А. МИЛЛЕР. "Археологические работы Сев. Кав. Экспедиции Рос. Акад. Ист. Мат. Культуры в 1923 г." - "Известия Гос. Акад. Ист. Мат. Культ." т. IV, Ленингр., 1925 г., стр. 14-18.
6. А. МИЛЛЕР. "К вопросу об охране памятников старины". - "Сообщения Гос. Акад. Ист. Мат. Культ." 1931 г., ч. 4/5, стр. 43, 44.
7. А. МИЛЛЕР. "Археологические работы Сев. Кав. Экспедиции Гос. Акад. Ист. Мат. Культ. в 1926-27 г.р." - "Сообщения Гос. Акад. Ист. Мат. Культ.", Ленингр., 1929 г., стр. 91 - 101.
8. Г. ИНОЗЕМЦЕВ. "Древнее поселение в районе ст. Гниловской". - "Бюллетень Сев. Кав. Бюро Краеведения", ч. 1 - 6, стр. 85 - 87. Р.н/Д., 1927 г.
9. Б. ЛУНИН. "Археологические раскопки и разведки на Северном Кавказе в 1927 г." Р.н/Д., 1928 г., стр. 5, 10-14.
10. Попередня примітка, стор. 10.
11. Матеріали цих розвідок знаходилися в Ростовському Областному Музеї. Звіти з малюнками та кресленнями - там же також в Ін-ті Іст. Мат. Культ. Акад. Наук СССР.
12. Перелік цих селищ з коротким описом, наведено в брошурі М. МИЛЛЕРА "Танаїс". Ростиздат., 1939 р., стр. 28-33.
13. Профіль Н. Гниловського городища наведений в праці А. МИЛЛЕРА "Археологические разведки", М., 1934 г., стр. 54.
14. Праця наведена в прим. 4-й стор. 16-17.
15. C. Plinii Secundi Naturalis Historiae, lib. XXXVII.
16. CLAUDIU PTOLEMAIU geografike hupsegesis, bibl. VII.
17. Ex ton etnikon STEFANU tu Bisantiu.
18. STRABONIS geographica, VII, 4 - 5, с. 310.
19. Знаходиться в Новочеркаському Музеї. Текст ще не опублікований.
20. Знаходився в археологічному кабінеті Рост. Гос. Педагог. Інститута.
21. Знаходилась в археолог. кабінеті Рост. Гос. Педагог. Ін-ту.
22. Русский Этнографический Музей в Ленинграде. Відділи України, Білорусі та Кавказу.
23. Л. ШИРМАН. "Кизитеринский некрополь". - "Записки Сев. Кав. О-ва Археолог., Истор. и Этнографии", вып. 3-4., Р.н/Д., 1927-28 г., стр. 68.
24. Праця наведена в прим. 4, стор. 520.

-----:~::~:~::~:~::~:~::~:~::~:~::~:-----

В И Д А Н Н Я

Українського Суходолового Інституту:

1. ТИМІШ ОЛЕСІК - Мапа Української Метрополії з поясненнями, Київ. 1944 /31x22/, стор.10 і 1 мапа.
2. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЗБІРНИК - книга перша. Ваймар, 1945 /31x22/, стор.50.
3. ВЕДЕ - Сучасний мент і наші завдання. Герсфельд. 1945 /31x22/, сторн.4. Відбитка.
4. СТАТУТ парафії Української Автокефальної православної Церкви. Герсфельд, 1945 /31x22/ сторн.4. Відбитка.
5. СИЛЬВЕСТР, Єпископ - Церковний Устрій в Україні. Київ 1945 /31x22/ стор.38.
6. МИКОЛА ЛЕВИЦЬКИЙ - Дух Базару. Київ 1946 /31x22/, стор.18.
7. ІВАН БАГРЯНИЙ - Чому я не хочу повертатись до СРСР? Відень 1946. /31x22/, стор.16.
8. В РІЧНИЦЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ - 22 січня 1946. Женева 1946. /31x22/ стор.12.
9. ДО УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДИН В ЕМІГРАЦІЇ - Женева 1946 /31x22/, стор.10.
10. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга друга. Київ 1946 /31x22/, стор.40.
11. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Нотатка до питання за тризуб. /31x22/ 14 сторінок і одна ілюстрація. Відбитка. Женева, 1946.
12. Т.ОЛЕСЕВИЧ і Д.ЛЕЩАРЕНКО - Мапа Соборної України із поясненнями. Женева 1946. /31x22/ 12 стор. + 1 мапа /56x83/.
13. ЮРІЙ ЛИПА - Київ - Вічне Місто. Женева 1946 /31x22/ 15 ст. Передрук.

Українського Морського Інституту:

1. ЮРІЙ ЛИПА - Чорноморська доктрина. Варшава, 1940 /29x22/ ст.124: 6
2. ЛЕВ ВИНОВСЬКИЙ - Туреччина. Бібліографічні матеріали. Варшава 1940. /31x22/, стор.68.
3. Г.І.БРАТІАНУ - початки торгівлі на Чорному морі. Варшава 1940, /31x22/, стор.42.
4. ОЛЕГ КУЛИНЯК - Чорноморська проблема в українській промисловості. Варшава 1941 /31x22/, стор.50 і I схема.
5. ІВАН ШОВГЕНІВ - Чорне море. Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну. Варшава 1941 /31x22/ стор.112 і карта.
6. АНАТОЛЬ ОГІЄНКО - Комунікаційне летунство в Чорноморському просторі. Сучасний стан і можливості розвитку. Варшава 1941. /31x22/, стор.32 і 2 схеми.
7. ІВАН ШОВГЕНІВ і ВАЛЕНТИН САДОВСЬКИЙ - Український Чорноморський Інститут. Програма діяльності. Варшава /31x22/, стор.20.
8. ЮРІЙ ЛИПА і ЛЕВ ВИНОВСЬКИЙ - Чорноморський простір. Атлас. Схеми рисував Ст.В. Варшава 1941 /31x22/ стор.46.
9. ДМИТРО НЕСТЕРЕНКО - Організація адміністрації морських портів України. Одеса 1941 /31x22/, стор.34 і 3 схеми.
10. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга перша. Одеса 1942 /31x22/, стор.68 і I схема.
11. ЮРІЙ ЛИПА - Емоційні перли в Чорноморському світогляді. Одеса 1942 /31x22/, стор.15. Відбитка.
12. МАКСИМ ІЛІЯН ПЛЕЧО - Українська Гетьманська фльота 1918 р. Стислий нарис. Одеса 1942 /31x22/, стор.17. Відбитка.

13. ЮРІЙ ЛИПА - Чорноморська доктрина. Друге видання. Одеса 1942.
/ЗІХ22/. стор.165 і 1 мапа.
14. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга друга /ЗІХ22/, Одеса 1942, стор.67 і 4 аркуші схем.
15. ЦІАРИОН, Архiepіскоп - Церква під монголами в 13-14 столітті. Одеса, 1942 /ЗІХ22/, стор.33.
16. ЦІАРИОН, Архiepіскоп - Український Запорозький скит на Афоні. Одеса 1942 /ЗІХ22/, стор.16 і 1 ілюстр. Відбитка.
17. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга третя. Одеса 1943 /ЗІХ22/ стор.64 і 2 ілюстрації.
18. СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ - Українська справа зі становища політичної географії. Друге вид. з передмовою Л.Биковського. Одеса 1943 /ЗІХ22/, 150 сторн.
19. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Іван Шовгенів, 1874 - 1943. Біо-бібліографічні матеріали. Одеса. 1943 /ЗІХ22/ стор.4 і одна ілюстрація.
20. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Напрямки Всеукраїнської Високошкільної політики. В порядку дискусії. Одеса 1943 /ЗІХ22/ стор.6. Відбитка.
21. ІВАН ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ - Проблема технічного високошкільництва в Україні. В порядку дискусії. Одеса 1943 /ЗІХ22/ стор.4. Відбитка.
22. ЮРІЙ ЛИПА - Міт півдня. Одеса 1943 /ЗІХ22/, стор.7. Відбитка.
23. ЦІАРИОН, архiepіскоп - Руссикон на Афоні. Холм 1943 /ЗІХ22/, стор. 11 і 1 ілюстрація.
24. ВІТОМЬД КЛІНГЕР - Аріяна Флавія з Нікомідії "Плавання довкола Монту Евксійського". Чорного моря/ Одеса 1944 /ЗІХ22/, стор.13. Відбитка.
25. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Степан Рудницький. Біо-бібліографічні матеріали. Одеса 1943 /ЗІХ22/ стор.14 і 1 ілюстр. Відбитка.
26. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга четверта. Одеса 1944 /ЗІХ22/ стор.73 і 1 ілюстрація.
27. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга пята. Одеса 1944 /ЗІХ22/ стор.79 і 1 схема.
28. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга шеста. Одеса 1945 /ЗІХ22/ стор.40.
29. ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ - "Батько Нестор Махно"... Герсфельд 1945 /ЗІХ22/, стор.26. Відбитка.
30. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга сема. Одеса 1946. /ЗІХ22/ стор.44 і одна мапа.
31. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Апостол Новітнього Українства /Юрій Липа/. Київ, 1946 /ЗІХ22/ стор.9. Відбитка.
32. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів'я. I. До історії Танаїса. План міста/. Одеса 1946. /ЗІХ22/ стор.16 і одна ілюстрація. Відбитка.
33. СТЕПАН ГАСВСЬКИЙ - "Александрія" в давній українській літературі. Одеса 1946. /ЗІХ22/, стор.8. Відбитка.
34. МАРКО АНТОНОВИЧ - Чи були Кімерійці в Україні? Одеса 1946 /ЗІХ22/ стор.15. Відбитка.
35. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Могила князя Святослава. Женева 1946. /ЗІХ22/ 13 стор. і одна ілюстрація.
36. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга восьма. Женева 1946 /ЗІХ22/ 54 сторн. і 2 ілюстрації.
37. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів'я. II. Антична колонізація Приозів'я. Женева 1946 /ЗІХ22/ 20 сторн. і 2 ілюстрації.

38. ТЕОДОР РАЙНА - Мітродат Евлатор Базілевс монтійський. Женева 1946. /31x22/ 14 сторн. і 1 ілюстрація. Відбитка.
39. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів'я. III. Бібліографія до питання за античну колонізацію приозів'я - пониззя Дону. Женева 1946 /31x22/ 15 сторн. Відбитка.
40. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Чорноморський факультет Таврійського Державного Університету. З корресфератом Доц. Дра М.А. н т о - н о в и ч а . Женева 1946 /31x22/ 10 сторн. Відбитка.
41. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗВІРНИК - Книга девята. Женева 1946 /31x22/ 48 сторн. і 1 аркуш ілюстрацій.
42. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Апостол Новітнього Українства /Юрій Липа/. 2-ге вид. Франкфурт/Майн 1946 /20,5 x 14,5/ 8 сторн.
43. МАРКО АНТОНОВИЧ - Скитія і Єгипет в античному письменстві. Женева. 1946 /31x22/ 15 сторн. Відбитка.
44. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії приозів'я. IV. Скільки було Танзісів? Женева 1946 /31x22/ 9-сторн. Відбитка.
45. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Шостиліття діяльності Укр. Суходолового, Морського та Океанічного Інститутів. Женева 1946 /31x22/ 7 сторн. і одна ілюстрація. Відбитка.

Українського Океанічного Інституту:

1. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Великодержавні проблеми України. Київ. 1942. /31x22/ сторн. 23 і одна схема. Відбитка.
2. ІВАН СВІТ - український Національний Дім в Харбіні. Одеса-Харбін. 1943. /31x22/ стор. 42 і 4 світлини. передрук.
3. ІВАН СВІТ - український далекий Схід. З передмовою та доповненнями Василя Кійовича. Одеса-Хабаровськ 1944. /31x22/ стор. 37 і одна мапа.
4. МАПА ЗЕЛНОЇ УКРАЇНИ - Одеса-Хабаровськ 1944. /73x49/. передрук.
5. ТИМІШ ОЛЕСЬКИЙ - Зелена Україна. Одеса 1944 /31x22/ ст. 47 і 1 мапа.
6. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Україна над океаном. Одеса 1945 /31x22/ стор. 19.
7. ОКЕАНІЧНИЙ ЗВІРНИК - Книга перша. Одеса-Володівосток. 1946. /31x22/ стор. 31.
8. АНДРІЙ КАЧОР - Американська Україна. Женева 1946 /31x22/ 9 сторн. Відбитка.
9. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Україна над океаном. Друге вид. Одеса-Володівосток 1946 /31x22/ 16 стор. Відбитка.
10. ХАРТІЯ Об'єднаних Націй. Женева 1946 /31x22/ 30 сторн.
11. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Україна над океаном. Третє вид. Франкфурт н. Майном 1946, in 80, 23 сторн.
12. ОКЕАНІЧНИЙ ЗВІРНИК - Книга друга. Женева 1946 /31x22/ 41 сторн. і одна ілюстрація.
13. РОМАН ЛЮДА - Зелена Україна в час другої світової війни. Женева 1946. /31x22/ 9 сторн. Відбитка.

З м і с т

	Сторн.
Вступ	3
Географія та топографія пам'ятки	5
Розкопи	7
Остеологічний матеріал	7
Кісткові пороби	8
М'якуни	9
Рослинні залишки	9
Камінь та пороби з каменю	9
Каміння обтесані та зо слідами обтесування	10
Пороби з металю	11
Кераміка	12
Скло	15
Закінчення	15
Примітки	16
Видання Укр. Суходолового, Морського та Океанічного Інститутів	17
Додаток - Ілюстрація червоноглиняного посуду з Н.Гниловського городища.	

-----:~::~:~::~:~::~:~::~:~::~:~::~:-----